

Per Øhrgaard

Hitlers magtovertagelse.

Foredrag på Arbejdermuseet 30. januar 2013

En af de største udfordringer - og her er det forslidte ord på sin plads, mener jeg - når man studerer nazismen er, at vi alle sammen ved, hvad den endte med: den anden verdenskrig og mordet på millioner af jøder, i øvrigt i den rækkefølge, den systematiske udryddelse begyndte under krigen. Når man derfor siger om en eller anden, at hun eller han var nazist, eller man opregner, at så og mange tyskere stemte på Hitler, kan man nemt tro, at de alle sammen var ude på at myrde jøderne eller at føre krig mod resten af verden.

Men den 30. januar 1933 vidste man ikke, hvordan det ville ende, og det massive flertal af de tyskere, der stemte på Hitler, havde alt muligt andet i hovedet end krig og massebord, det ville have arbejde og mad. Og så var det jo også langt fra alle tyskere, som stemte nazistisk, og det er faktisk det mest fortvivlende ved Hitlers magtovertagelse: Den fandt sted på et tidspunkt, hvor nazipartiet var i tilbagegang og måske endda begyndende opløsning. Nazisterne kom ikke til magten ved egen kraft, men fordi højrenationale kredse legede med ilden - som så i øvrigt endte med at brænde dem selv. Det tyske højre var - som højrefløjen mange andre steder i Europa, også i Danmark - antiparlamentarisk, hadede demokratiet, drømte om en autoritær stat under en stærk mand og ville helst rulle alle de fremskridt, som var sket siden Weimarrepublikkens grundlæggelse i 1919, tilbage. Højrefolkene var allerede kommet et stykke ad vejen, men de ville længere, og de regnede med, at de kunne styre Hitler: "Vi har rammet ham ind," som deres førstemand Franz von Papen sagde, da den nye regering var blevet dannet den 30. januar 1933. 1)

Undervejs vil jeg supplere min fremstilling med citater fra et øjenvidne, grev Harry Kessler; En opmærksom iagttagelse af den politiske udvikling, som jeg gerne vil slå et slag for her. Jeg har gjort det før, men det er så længe siden, at det er glemt: jeg udgav i 1988 i det af Villy Sørensen redigerede Gyldendals Kulturbibliotek et udvalg af hans dagbøger, nemlig årene 1932-37 (Kesslers dødsår) 2), altså også tiden omkring magtovertagelsen, og jeg vil læse et par uddrag herfra til illustration af samtidens, men især hans egen, kritiske opfattelse af tingene - som jeg indledte med at sige, ved vi andre, hvad det endte med, det vidste man ikke dengang.

Harry Kessler var født i 1868 i en rig familie, så han fik sin skolegang og uddannelse i England, Frankrig og Tyskland og talte alle tre hovedsprog. Han var en skønånd, mæcen og en støtte for f.eks. jugendstilen - uden selv at være skabende kunstner - og han arbejdede sammen med Hugo von Hofmannsthal om libretti, bl.a. til "Rosenkavalieren" (1911). Første Verdenskrig, som han deltog i som officer, gjorde ham til pacifist, han var inddraget i nogle forgæves tyske fredsforhandlinger i Schweiz i 1916, og efter revolutionen i 1918 blev han i en periode tysk ambassadør i det genoprettede Polen, men udvist året efter, fordi Polen ikke ønskede diplomatiske forbindelser på det tidspunkt. Kessler var i en periode aktiv i Deutsche Demokratische Partei, et af de tre Weimar-koalitionspartier (se nedenfor), men opnåede ikke valg til rigsdagen og trak sig mere og mere tilbage til privatlivet, dog ikke uden at bevare eller skabe et meget omfattende netværk lige fra filosofen Nietzsches søster (som forfalskede broderens efterladte skrifter i fascistisk

retning), højreorienterede politikere og industrifyrster til dadaister og socialister; han fik tilnavnet "den røde greve". Det er denne allestedsnærværelse, der gør hans dagbøger interessante. Efter Hitlers magtovertagelse forlod han hurtigt Tyskland. Man kan godt sige, at han flygtede, han følte sig i hvert fald ikke i sikkerhed, og han døde i Frankrig i 1937.

Men lad os tage det skridt for skridt. Weimarrepublikkens undergang begynder med den økonomiske verdenskrise fra krakket på New Yorks børs den 25. oktober 1929. Dette krak ramte alle lande, men i Europa ramte det i særlig grad Tyskland, hvor amerikanere havde foretaget store investeringer op gennem 1920'erne - investeringer, som nu blev trukket ud igen, fordi investorerne havde brug for pengene til at mildne følgerne af krakket i USA selv.

Indtil da var det ikke gået Tyskland væsentligt anderledes end så mange andre lande, især ikke i årene efter den store inflation i 1923. Efter første verdenskrigs slutning stod Tyskland med en indenlandsk statsgæld på 15,4 milliarder guldmark og med allierede krigsskadeserstatningskrav, som beløb sig til 152 milliarder - en følge af, at især Frankrig ville have hævn for krigen, og af, at USA begyndte at kræve tilbagebetaling af lån, som var givet især Frankrig under krigen. Fysisk var Tyskland ved våbenstilstanden i november 1918 ikke ødelagt: Tabene af menneskelig var enorme, men slagmarkerne lå ikke i Tyskland, men i Frankrig eller det senere Polen. Det var også en af grundene til, at nederlaget i 1918 virkede chokerende på mange: Hvordan kunne man have tabt, når fronten gik langt inde i fjendeland (og når man på østfronten havde påtvunget russerne en ydmygende fred et halvt år i forvejen)?

De enorme erstatningskrav, som langt overgik, hvad selv de mest pessimistiske tyskere havde frygtet, invaliderede den demokratiske republik, som var kommet ud af krigen og den halve revolution, som havde fundet sted samtidig med våbenhvilen i november 1918. Allerede under krigen, i 1917, havde der dannet sig en alliance mellem socialdemokraterne, mange liberale (det senere Deutsche Demokratische Partei) og det katolske centrumsparti, men den kunne uanset sit parlamentariske flertal ikke komme igennem med en fredspolitik, for Tyskland var ikke et parlamentarisk land. Det var formelt kejseren og i realiteten den militære overkommando, som regerede.

Da krigen så var tabt, vandt denne "Weimarkoalition", som den blev kaldt, det første valg til den grundlovgivende forsamling, de tre partier fik tilsammen tre fjerdedele af stemmerne. Men da Versailles-traktatens bestemmelser blev kendt i 1919, var forbitrelsen så stor, at dette flertal var væk allerede ved det næste valg: De tre partier mistede stemmer, og i de to af dem begyndte stadig større grupper at fortryde og at trække mod højre, over mod borgerlige partier, som enten var skeptiske eller direkte fjendtlige over for det nye demokrati. Ikke desto mindre overlevede Weimarrepublikken i 14 år, så talemåden om, at den var "en republik uden republikanere", eller "et demokrati uden demokrater", passer ikke. At fredsbetingelserne kunne føre til en ny katastrofe, blev i øvrigt sagt og skrevet tydeligt af et medlem af den britiske delegation i Versailles, som senere blev meget mere kendt, end han dengang var: nemlig John Maynard Keynes, som allerede i 1919 udgav en pjece med titlen "The Economic Consequences of the Peace". Efter anden verdenskrig, hvor der kunne have været langt større grund til at straffe Tyskland, lod man være (over for Vesttyskland), dels på grund af den kolde krig, dels også fordi man havde forstået, at en urimelig fred altid rummer kimen til en ny krig.

De skiftende regeringer - og der var mange i Weimarrepublikkens løb, men også mange gengangere fra den ene til den anden regering - satsede på at nedbringe den indenlandske statsgæld ved en moderat inflation. Under krigen havde tyskere, som havde råd til det, i stor stil købt statsobligationer for at støtte krigsførelsen; det var dem, der skulle betales tilbage, og jo mindre pengene blev værd, jo nemmere var tilbagebetalingen i faste beløb (det husker alle vi, som købte fast ejendom omkring 1970 og takket være inflation og rentefradrag endte med nærmest at bo gratis). Men så løb inflationen løbsk i 1923, ikke alene på grund af interne tyske forhold, men også fordi franske og belgiske tropper besatte Ruhrdistriktet, fordi Tyskland ikke betalte de aftalte eller dikterede erstatninger hurtigt nok. Ruhrdistriktets produktion kom ikke resten af Tyskland til gode, tyskerne svarede med massiv modstand i Ruhr, bl.a. brød det meget komplicerede jernbanesystem sammen - så franskmænd og belgiere fik heller ikke noget ud af deres besættelse - og i løbet af efteråret gik det så helt galt: Den tyske mark, som i 1919 var begyndt med en kurs på 4,20 mark for en dollar, endte i oktober med en værdi - eller ikke-værdi - på 4,2 billioner mark for en dollar. Pengene mistede værdi i løbet af timer. Man har regnet ud, at over 1700 trykkerier, naturligvis ikke alle lige store, havde travlt med at trykke pengesedler; men når de kom ud af trykpressen, måtte de allerede stemples over med andre værdier, fordi de trykte var forældede.

Det har vi vist alle set billeder af, og det var selvfølgelig også forfærdeligt - for dem, der havde noget at miste! Og det var middelklassen. Da det hele var overstået, var den indenlandske statsgæld på 15,4 milliarder guldmark reduceret til 15,4 pfennig til deling mellem de millioner, som havde tegnet statslån under krigen. Kontante indeståender og tilgodehavender havde mistet hele deres værdi, men det havde fast ejendom og aktiebesiddelser ikke, så de rigtig velhavende slap nådigere. I november 1923 reformeredes så pengevæsenet med den såkaldte "rentemark". Den var baseret på grundskyld (faktisk burde Retsforbundet interessere sig meget for den, men det har måske også været tilfældet), altså i princippet på jordværdien, men var som alle andre valutaer afhængig af tillid. Den tillid skabtes forholdsvis hurtigt, for inflationen havde ikke været udtryk for, at der ikke fandtes værdier i Tyskland. En rentemarks værdi blev sat lig med 1 billion mark papirpenge, og man var tilbage til den tidligere vekselkurs over for dollar.

Jeg skal ikke trætte med en længere udredning af alt dette, men har omtalt det for at understrege, at inflationen i 1923 *ikke* var det, der bragte Hitler til magten. Der var politisk uro i 1923, forsøg på kommunistiske opstand i Hamburg og i Thüringen, og den 9. november 1923 forsøgte det lille nazistparti med Hitler i spidsen et kup mod regeringen i Bayern, som mislykkedes, men krævede nogle døds ofre. Hitler blev idømt fem års fæstningsarrest - en slags komfortabelt fængsel - hvad der situationens alvor i betragtning var billigt sluppet. Men det tyske retsvæsen var i 1920'erne meget lemfældigt - i ordets egentlige betydning - når det gjaldt politisk terror fra højre, og til gengæld drakonisk, når det var venstrefløjen, der var på spil.

Allerede efter halvandet års tid var Hitler på fri fod igen. Han havde haft tid til at skrive "Mein Kampf" - men nazipartiet var stadig væk et lille parti, en sekt, og det blev det ved med at være i nogle år. Igen: Inflationen i 1923 gjorde naturligvis store dele af middelklassen modtagelige for mere autoritære tankegange, eftersom de var blevet eksproprieret af inflationen; men proletariatet, som ingenting havde, havde sådan set heller ikke mistet noget, og der var fortsat pæn opbakning til det parlamentariske socialdemokrati

og mindre, men synlig opbakning til det antiparlamentariske kommunistparti, som mere og mere blev Moskvas forlængede arm. Denne splittelse i arbejderbevægelsen blev skæbnesvanger for forsøgene på at standse den stigende højredrejning og i sidste ende nazismen. KPD, det tyske kommunistparti, erklærede socialdemokratiet for hovedfjenden, klasseforrædere og "socialfascister". SPD, socialdemokratiet, noterede sig, at KPD ikke ville tage ansvar (og i øvrigt var fælles med nazisterne om en strejke mod det berlinske trafikselskab i 1932).

Berlin var det tyske riges hovedstad, men tillige Preussens hovedstad - Tyskland var dengang som nu et land bestående af flere delstater, derfor nævnte jeg også før, at det var den bayriske regering, Hitler havde forsøgt at kuppe. Preussen var ikke, som man måske uvilkårligt tror, reaktionens højborg, tværtimod: I Preussen stod socialdemokratiet stærkt, stillede ministerpræsidenten og det meste af regeringen, her var "Weimarkoalitionen" intakt, og da Preussen var langt den største og mest betydelige af delstaterne, var denne dominans med til at styrke republikken - indtil juli 1932, men det vender jeg tilbage til.

Nazisterne drog to konsekvenser af det mislykkede kupforsøg i 1923: Den ene var, at Joseph Goebbels blev leder af partiet i Berlin i 1926, fordi det afgørende slag måtte slås i hovedstaden og Preussen; den anden var, at man opgav kupplaner og satsede på at komme til magten ad legal vej. Og det forfærdelige var, at dette jo lykkedes den 30. januar 1933. Da en vis hr. Kapp havde forsøgt et kup i 1920, var det blevet besvaret med omfattende arbejdsnedlæggelser både i det private og i det offentlige, så hr. Kapp måtte stikke halen mellem benene. Det nytter altså ikke at forklare accepten af Hitlers magtovertagelse med en særlig tysk undersåtmentalitet. Problemet for antinazisterne var, at Hitler var ligeså legal som de foregående rigskanslere, hans regering var *ikke* en kupregering, og der var derfor ingen basis for at nægte at efterleve dens ordrer. Man ved, at chefen for den tyske generalstab, Hammerstein, overvejede et militærkup mod Hitler men opgav det, fordi han frygtede en borgerkrig, som ville lægge hele landet øde, og fordi han så, at mange især yngre officerer så frem til en genrejsning af Tyskland ved Hitlers mellemkomst. 3)

Efter 1923 gik det altså en tid lang godt - efter datidens målestok. Man var milevidt fra nutidens velstand, men man begyndte at komme på fode. Og størstedelen af borgerskabet stemte nok til højre, men ikke på nazistpartiet, som man anså for en flok ballademagere, ikke mindst da partiet dannede de såkaldte Sturmabteilungen, SA, som i deres brune uniformer begyndte at gøre sig gældende i gadebilledet (sin storhedstid fik SA nu ganske vist også først fra 1930, samtidig med partiets fremgang ved valgene).

SA var en rockerbande - og så var den noget andet, som også kunne skræmme borgerlige vælgere bort: den var den socialistiske fløj af det nationalsocialistiske tyske arbejderparti. Nazismen rummede i sin begyndelse er ikke ringe element af antikapitalisme og en slags socialisme (også Mussolini havde været socialist, inden han blev fascist): man talte "manden på gadens" sag mod "plutokraterne", de rige kapitalister - og dér, hvor disse var jøder, kom så antisemitismen i spil. Ingen ringere end Joseph Goebbels hørte faktisk oprindeligt til denne venstrefløj, hvad der ytrer sig så sent som i marts 1945, da Tyskland har tabt krigen, og Berlin er under beskydning. På det tidspunkt diskuterer man i den nazistiske ledelse en - skattereform. De fleste går ind for en moms (noget dengang nyt), men Goebbels

går imod, fordi momsen vender den tunge ende nedad, han vil have en progressiv indkomstskat. 4)

Nazisterne vedblev også efter deres magtovetagelse at agitere for en slags klasseløst samfund, blot kaldte man det naturligvis ikke det, for det gjorde kommunisterne. I stedet talte man om folket, om fællesskabet, om *folkefællesskabet* - som så netop udelukkede dem, der ikke hørte til folket: jøderne. Der var under 1% jøder i Tyskland, men mange af dem i synlige erhverv, som redaktører, advokater, læger osv., bl.a. fordi de tidligere i historien ikke havde haft lov til at have fast ejendom. Derfor kunne man blæse det såkaldte jødeproblem op til at være noget centralt - men stadig væk noget, som kun for alvor var udslaggivende for Hitler selv og meget overbeviste partimedlemmer, ikke for det store flertal af vælgere. (I øvrigt blev ordet folkefællesskab herhjemme besat af socialdemokraterne, ligesom man i Sverige begyndte at tale om *folkhemmet*; der var tale om en tidsånd, som kunne artikuleres af forskellige grupper. Tænk også på, at det danske kommunistiske dagblad *Arbejderbladet* i 1945 skiftede navn til *Land og Folk*).

Der var derfor også tale om, at man kunne skifte mellem grupperne: Der var især op til og efter magtovertagelsen i 1933 ikke helt få eksempler på, at ungkommunister meldte sig ind i SA; det var jo åbenbart dem, som havde succes med deres antikapitalisme, mere end marxisterne... En anden grund til den slags fluktuationer var, at nazismen præsenterede sig som en ungdomsbewægelse: Ungdom skal føres af ungdom, lød en af parolerne, og de nazistiske ledere var meget unge sammenlignet med ledere i de fleste andre partier. Dermed var de også "uplettet" af første verdenskrig og den ydmygende fred i Versailles - og i den henseende kan de minde om 68'erne, *ikke* i deres politiske mål, men i at den politiske konflikt også kunne opleves og iscenesættes som en generationskonflikt.

Jo mindre ens sociale identitet havde slået rod, desto nemmere var det at skifte rundt mellem grupperingerne: de var jo begge i opposition til det bestående. Mindst tilslutning havde nazisterne blandt organiserede arbejdere, meget større blandt dem, der stod uden for fagforeningerne og ikke følte sig som del af en social bevægelse. Og skønt nazismen begyndte i Bayern, havde den gennemgående større tilslutning i det protestantiske end i det katolske Tyskland - igen fordi dens krav om at sætte sig på alle livsområder stødte på mindre modstand i den ringere organiserede protestantisme end i den også socialt tættere organiserede katolicisme (som i øvrigt efter erfaringerne fra Bismarck-tiden i forvejen var mere skeptisk over for centralmagten; men det er en anden historie).

Og så brød verdenskrisen ind over Tyskland. I 1930 faldt den sidste regulært demokratiske Weimar-regering, en koalition under socialdemokraten Hermann Müller. Den havde eksisteret i 2 år - socialdemokraterne havde i øvrigt ikke haft kanslerposten siden 1920, hvor det også var Hermann Müller. Koalitionen brød sammen, fordi Müller ikke kunne få sit parti med på sociale nedskæringer - især vedr. arbejdsløshedsforsikringen. Fagforbundene var tilsyneladende rede til at acceptere nedskæringerne under indtryk af verdenskrisen, men partiet havde så længe følt sig med ryggen mod muren, at det nu satte hælene i over for den vigtigste, men også vanskeligste koalitionspartner, det højreorienterede tyske folkeparti, som efter udenrigsminister Stresemanns død i 1929 var rykket endnu et stykke til højre.

Det har lige siden været et diskussionsemne, om SPD med sin vægning ved yderligere nedskæringer jævnedes vejen for den videre udvikling mod højre og til sidst mod Hitler. Der var også diskussion internt i partiet dengang, Müllers tilbagetræden viser det jo. Men ellers gælder nok, at det igen er ens viden om det senere forløb, som farver vurderingen.

Havde SPD vidst eller blot troet, at Hitler ville komme til magten, ville partiet formentlig have slugt alle de kameler, det skulle være. Men sådan så det ikke ud.

Müllers afløser blev Heinrich Brüning fra det katolske centrumsparti, som havde været en del af koalitionen. Men da den nu ikke fandtes længer, og der ikke var et stabilt rigsdagsflertal, regerede Brüning i høj grad ved hjælp af dekretet. Sådanne kunne i medfør af § 48 i Weimarforfatningen udstedes af præsidenten. Denne bestemmelse har siden været udsat for megen kritik, og det er rigtigt, at Brüning ved i så høj grad at støtte sig til præsidentens magt var med til at undergrave parlamentarismen. Men § 48 fik kun så fatale konsekvenser, fordi parlamentet ikke var funktionsdygtigt mere. Det var nemlig ikke sådan, at præsidenten uden videre og i længden kunne regere ved dekretet: dekretterne kunne til hver en tid ophæves af rigsdagen, men det krævede, at rigsdagen selv kunne finde ud af at lovgive. Hvis rigsdagen enten ikke blev indkaldt, eller hvis der ikke kunne skabes flertal for en lov, som kunne erstatte dekretterne - ja, så gjaldt de, og så var det naturligvis fristende for en kansler at betjene sig af dem. Det gjorde Brüning, i øvrigt langt hen ad vejen på socialdemokratisk måde. Kommunisterne kunne have skabt et flertal sammen med de parlamentariske partier, men hverken de eller kommunisterne var indstillet på et samarbejde; tanken om en folkefront eller en antifascistisk front blev først lanceret af Den kommunistiske Internationale, da det var for sent.

Brüning ville spare sig ud af krisen - omtrent på samme måde, som det nu er dikteret Grækenland og Spanien at gøre det: offentlige nedskæringer, herunder ikke mindst begrænsning af de sociale ydelser, som dengang i 1930 i forvejen ikke var særlig store. I Tyskland er der tradition for, at arbejdsgiverne betaler en stor del af disse ydelser, f.eks. netop til arbejdsløshedsforsikringen - til forskel fra den overvejende skattefinansierede danske model. Man lettede altså virksomhedernes kår, som det hedder, hvis man gav skattelettelse og fritagelse for en del af socialbidragene. Men når man begynder at skære ned i en periode med stærkt stigende arbejdsløshed, så kan det ske, at vælgerne søger ud til de ekstreme partier, fordi de føler sig ladt i stikken af deres parlamentariske system. Det var - igen - ikke inflationen i 1923, der gav nazisterne vind i sejlene. Det var Heinrich Brünings spare- og nedskæringspolitik i 1930 og de to følgende år.

Og ved valget den 14. september 1930 skete det så: Nazisterne sprang fra 12 til 107 mandater i den tyske rigsdag eller fra 2,6 til 18,3 % af stemmerne. Brüning regerede videre, men stadig i vid udstrækning ved dekretet, og den økonomiske krise så ikke ud til at drive over. Ved valget den 31. juli 1932 fordoblede nazisterne yderligere næsten deres stemme- og mandattal, de fik 37,3% af stemmerne. Ved begge valg gik også kommunisterne frem, men langt mere beskedent. De havde længe været repræsenteret med ca. 10% af stemmerne, nu gik de i 1930 frem til 13,1 og i 1932 til 14,3.

Endnu ved valget i 1930 var der et flertal af demokratiske partier, men flere af dem var ikke så demokratiske, at det gjorde noget, og ville hellere tolerere Brünings dekretter end samle sig om en redning af det politiske system. Og efter julivalget i 1932 var der kun et meget betinget demokratisk flertal i rigsdagen: Nazister og kommunister havde tilsammen næsten 50% af vælgerne bag sig, og skønt de ikke kunne udstå hinanden - og i stigende grad leverede hinanden blodige gadekampe i byerne - var de fælles om ikke at ville eller kunne samarbejde med andre partier. Med andre ord: Rigsdagen var lammet. Tyskland bevægede sig i retning af en eller anden form for autokrati.

Men det var stadig væk langt fra givet, at det ville blive Hitler, der løb af med sejren. I maj 1932 afskedigede præsident Hindenburg Brüning, mest fordi han ville have en kansler, som ikke var afhængig af socialdemokratiet. Den tyske højrefløj vejrede for alvor morgenluft. I 1931 havde nazisterne og Det tysknationale Folkeparti under Alfred Hugenberg (som under verdenskrigen havde været ledende regeringsmedlem og nu var ejer af et større avisimperium, altså en slags tysk Berlusconi) fundet hinanden i den såkaldte Harzburger Front, kaldet sådan efter den by, de holdt møde i, Bad Harzburg. I stedet for Brüning udnævnte Hindenburg Franz von Papen, også en centrumspolitiker, men endnu mere til højre end Brüning og i virkeligheden den største skurk i det videre forløb: en komplet skrupelløs politiker. Men Papen blev frikendt i Nürnberg i 1946, fordi han ikke var rigtig krigsforbryder, og fordi han havde det held i uheld at lægge sig ud med Hitler i 1933-34.

Papen altså: Hans opgave var fremfor alt at knuse socialdemokratiet, og til den ende foranstaltede han et kup den 20. juli 1932, altså samme kalenderdag, som 12 år senere var kulissen for officerernes attentat på Hitler. Han satte delstaten Preussen, der som vi hørte var et republikansk bolværk, under rigets administration, afsatte altså den demokratiske preussiske regering under ministerpræsident Braun. I Preussen havde hele Weimartiden igennem regeret en "Weimarkoalition", altså en koalition af socialdemokrater, liberale og centrum, den samme koalition, som havde vundet det første valg i republikken og ingen valg siden (og man skal her huske, at Preussen strakte sig langt mod vest, over til Rhinlandet, hvor de katolske arbejdere ofte stemte Centrum, og de ikke-katolske i vid udstrækning socialdemokratisk).

Ved det preussiske landdagsvalg i april 1932 opstod imidlertid den situation, at kommunister og nazister tilsammen havde flere mandater end de demokratiske partier. Brauns regering trådte tilbage og fortsatte som forretningsministerium. Men under påskud af, at man ikke kunne have den slags, blev Preussen den 20. juli gjort til et såkaldt "rigskommissariat". Preussen var faktisk ikke det eneste "land", delstat, hvor der var opstået en sådan situation, men det var det land, hvor SPD endnu havde sine stærkeste bastioner, og derfor det, Papen ønskede at få gjort "uskadeligt". Det lykkedes - især fordi den socialdemokratiske indenrigsminister Severing ikke turde lade det komme an på et virkeligt opgør. Papen afsatte regeringen med den begrundelse, at den ikke kunne sørge for lov og orden. Det var generelt svært i Tyskland i 1932, men det var faktisk lykkedes bedre i Preussen end mange andre steder.

Hvis socialdemokratiet svigtede i Weimarrepublikkens tid, er det på dette tidspunkt. Der var naturligvis en betydelig risiko for en kamp mellem det preussiske politi, som var ovevejende på demokratiets side, og militæret, som ikke var det - men de fleste mener, at der også var en stor mulighed for, at Papen i sidste ende ikke havde turdet indsætte militæret. I stedet blev regeringen så at sige "sang- og klangløs" afsat, og dermed kunne den antidemokratiske tyske højrefløj hengive sig til den illusion, at den kunne overtage magten i hele Tyskland og rulle Weimarforfatningen tilbage.

Én ting burde have advaret Papen: Han havde inden sit kup forsøgt at danne en regering i Preussen med deltagelse af nazisterne, men uden at give dem posten som ministerpræsident. En regering med nazister plus borgerlig højrefløj og Centrum ville have haft et komfortabelt flertal, men nazisterne ville ikke være med: de ville have posten som ministerpræsident. Nogle måneder senere gentog det samme sig på rigsplan: Papen

prøvede at få nazisterne ind i en regering med Hitler som vicekansler, men Hitler ville kun være med, hvis han selv blev kansler. Og det blev han så.

Men det var stadig væk alt andet end givet. Der var udskrevet valg til 31. juli 1932, og her næsten fordoblede nazisterne som nævnt deres stemmetal til 37,3%, men der var alligevel ikke et rent højreflertal i rigsdagen, og nazisterne havde regnet med en meget større sejr. Papen fortsatte et stykke tid, men kørte fast og opløste så nærmest kupagtigt rigsdagen i september 1932. Der holdtes valg igen den 6. november 1932.

Her fik nazisterne et knæk. De var stadig væk det største parti, men mistede to millioner stemmer og gik tilbage fra 37,3 til 33,1% af stemmerne. Nazismens tilsyneladende uundgåelige fremgang var brudt, og det førte også til, at de fraktionskampe, som hele tiden havde luret under overfladen i partiet, brød ud.

Med sin alliance med den klassiske højrefløj og med stadig mere industrivenlige udtalelser var Hitler ifølge den nazistiske venstrefløjs mening ved at forråde det socialistiske element i den nazistiske bevægelse. En fremtrædende repræsentant for denne fløj var Gregor Strasser, som ganske vist også var blevet lidt mindre radikal, bl.a. fordi han kunne se, at man kunne få finansiel støtte fra storindustrien ved at smøre den om munden. Da Franz von Papen have måttet give op oven på valget i november 1932, som altså havde svækket nazisterne, men især styrket kommunisterne (der nu havde næsten 17% af stemmerne) og det højreradikale tysknationale folkeparti - og dermed ikke havde styrket republikken - havde præsident Hindenburg i begyndelsen af december udnævnt general Kurt von Schleicher til kansler. Han er måske det nærmeste, Tyskland kunne komme til en Mussolini: Han var - naturligvis, havde jeg nær sagt - antiparlamentarisk, men han var også utryg ved Hitler, og i et forsøg på at splitte nazipartiet tilbød han Gregor Strasser at blive vicekansler og preussisk ministerpræsident. Det turde Strasser ikke, men til gengæld svandt hans indflydelse i partiet, og den 8. december 1932 trådte han tilbage fra alle hverv. Det var dramatisk og så ud til at skulle svække Hitler yderligere, for Strasser havde mange tilhængere. Efter det for nazisterne dårlige novembervalg skrev Goebbels i sin dagbog, at hvis ikke nazisterne kom til magten nu, så kom de det aldrig, og den liberale del af den tyske opinion var allerede begyndt at tro, at faren var drevet over - sådan kunne det virkelig se ud.

Schleicher havde været Hindenburgs rådgiver ved flere af de mere tvivlsomme manøvrer i den foregående tid inklusive kuppet mod Preussen, men han prøvede også at strække en hånd ud mod fagforeningerne, altså at skabe et egentligt korporatistisk styre i Tyskland og som nævnt at splitte nazistpartiet ved at tilbyde Gregor Strasser posten som vicekansler. Men Schleicher var, når alt kom til alt, nok mere intrigant end politiker. I hvert fald lykkedes det ham ikke at få Hindenburg til at opløse rigsdagen uden at udskrive nyvalg, altså i praksis at afskaffe parlamentet, så den 28. januar 1933 opgav han sit to måneders kanslerembede og banede dermed vejen for, hvad man kunne tro var en ny regering Papen.

Men som i Preussen nægtede nazisterne at deltage i en regering, de ikke selv kunne stå i spidsen for, og efter endnu nogle intriger endte det med, at præsident Hindenburg den 30. januar udnævnte Hitler til rigskansler, skønt han ikke brød sig om ham. Til gengæld forsikrede højrepolitikerne ham om, at de nok skulle tæmme galningen: Når alt kom til alt, var der kun tre nazistiske ministre i regeringen. Men det var kansleren, det var indenrigsminister Wilhelm Frick - og det var Hermann Göring, som blev preussisk ministerpræsident og dermed faktisk chef for det vigtigste land i Riget. Da politiet sorterede under de enkelte lande, var det ikke så vigtigt, at Frick var rigsindenrigsminister, hvad det angik (det er jo stort set kun i Danmark, at politiet sorterer under justitsministeren, det

normale - og logiske - er, at det sorterer under indenrigsministeren). Det var derimod vigtigt, at Frick i den funktion stod i spidsen for afviklingen af det rigsdagsvalg, som blev programsat til den 5. marts 1933. Det var allerede alt andet end frit, for kommunisterne var udelukket fra det, og andre blev intimideret. Alligevel fik nazisterne heller ikke her et flertal, men "kun" næsten 44% (43,9%) af stemmerne, men sammen med de tysknationales 8% var det et flertal. Og den 24. marts krøb resten af de borgerlige til hagekorset og stemte for den såkaldte bemyndigelseslov, der gav Hitler diktatoriske fuldmagter og endegyldigt annullerede det tyske demokrati. Kun socialdemokraterne stemte imod.

Hitler kom til magten på det for ham helt rigtige tidspunkt. Konjunkturerne var ved at vende; verdenskrisen var ikke på nogen måde overstået, men det så i hvert fald ikke ud til at blive værre. Og hvis nogen havde troet, at de kunne "ramme ham ind", som Papen havde sagt, blev de belært om noget andet. I et hæsblæsende tempo blev Tyskland "gleichgeschaltet", ensrettet. Nazisterne satte sig ikke kun på den politiske magt, men på alle organisationer, fra spejderkorps til fagforeninger. De havde også heldet med sig undervejs. Den 27. februar 1933, altså få dage før det berammede valg den 5. marts, blev der påsat en brand i rigsdagsbygningen i Berlin, og Göring var ikke sen til at få præsidenten til at udstede en forordning "til beskyttelse af stat og folk", som reelt ophævede de borgerlige rettigheder. Branden passede nazisterne så godt, at der med det samme og lige siden har været vedholdende rygter og formodninger om, at de selv stod bag den. Nyere historieforskning tyder på, at det ikke var tilfældet, og at branden faktisk blev påsat af en sindsforvirret hollænder, som siden blev dømt og henrettet. Men nazisterne så med det samme, hvad branden kunne bruges til - og de brugte den.

(Herfra kan, hvis tiden tillader det [men det gjorde den så ikke, og det var heller ikke emnet], fortsættes om terroren i begyndelsen, jødeboykotten i april 1933, opløsningen af fagforeningerne og af alle de politiske partier undtagen ét, striden mellem SA og Rigsvænet, til sidst de lange knives nat 30. juni 1934, hvor Hitler skiller sig af med Röhm (SA) og samtidig også med Schleicher, altså med begge fløje af den "interne" opposition. Fra nu af er der ikke så meget terror mere, men *organisation*, management - og de gode tyskere ånder lettet op og bliver tryggere og gladere. Der er til gengæld ingen begejstring ved krigsudbruddet i 1939; begejstringen kommer først med de hurtige tyske sejre 1939-40).

1) Weimarrepublikkens historie er beskrevet utallige gange, selve dens dødskrampe f.eks. af Karl Dietrich Bracher: *Die Auflösung der Weimarer Republik* fra 1955, stadig et af standardværkerne. Nyere overkommelige fremstillinger er Horst Möller: *Weimar. Die unvollendete Demokratie*, dtv-Taschenbuch 4512 (1985) og Hagen Schulze: *Weimar. Deutschland 1917-1933*, Berlin: Siedler 1982. - På dansk foreligger bl.a. Ragnar Svanström: *Weimarrepublikkens Tyskland. Fra Ebert til Hitler 1919-1933* (oversat fra svensk, København: Schønberg 1983) og Christian von Krockow: *Tyskland 1890-1990*. (oversat fra tysk, København: Gyldendal 1996). I *Tyskerne. Nation og stat i Tyskland 1815-1988* (= *Den jyske Historiker* Nr. 43-44, 1988) har Johnny N. Laursen skrevet om Weimarrepublikken; en kildesamling er Svend Åge Karup: *Weimarrepublikken*, København: Gyldendal 1976. Weimarrepublikkens blomstrende kulturliv er beskrevet af Annelise Ballegaard Petersen i den af hende redigerede: *Tyskland. En kulturhistorie*, 2. udg. København: Rosinante 2001 og senest af Per Øhrgaard i Anna Sansberg & Detlef Siegfried (red.): *Tysk kulturhistorie fra 1648 til i dag*, København: Gyldendal 2012.

- 2) Harry Kessler: *Dagbøger 1932-37*, oversat og udgivet af Per Øhrgaard, København: Gyldendal
- 3) Hans Magnus Enzensberger: *Hammerstein eller Egensindigheden. En tysk historie* Da. udgave København: Gyldendal 2008.
- 4) Cit. efter Joseph Goebbels: *Dagbok 1945*, udgave på norsk, København: Nyt Nordisk 1978, s. 210.